

MÜNDƏRİCAT TARİX ELMLƏRİ

1. Зяцмят Шацвердийев, İsmayıl Zeynalov. Гайыдышдан гуртулуша добру йол: Азәрбайжан дювлят гуружулуьунда Щейдяр Ялийевин sabитлик вя сццщ стратеийасы 3
2. Sevinc Abbasova. Azərbaycan Respublikasında qadın qeyri-hökumət təşkilatlarının yaranması və fəaliyyəti tarixindən (1991-1997-ci illər) 9
3. İbrahim Kazımbəyli. Naxçıvan və İrəvan bölgələrində azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən soyqırım cinayətləri tarixi sənədlərdə 15
4. Abdulla Mustafayev, Rəsul Bağirov. Heydər Əliyev və İranın Naxçıvana yardımı 23
5. Xəzər Hüseynov, Əşrəf Ələkbərov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatının vəziyyəti (1950-1960-cı illərdə) 28
6. Şamxal Məmmədov. Nəsirəddin Tusinin dövlətin xarici siyasəti, müharibə və sülh məsələləri barədə düşüncələri 34
7. Kamran Behbudov. Историко-правовой анализ причин возникновения армяно-азер байджанского нагорно-карабахского конфликта 37
8. Kamran İsmayılov. Azərbaycanın Quba qəzasında ictimai-siyasi proseslər
9. (1917-ci ilin fevralı – 1918-ci ilin martı) 45
10. Qadir Əkbərov. Heydər Əliyev və milli mənəvi dəyərlərimiz 54
11. Yaşar Rəhimov. XIX əsrdə Naxçıvanda torpaq mülkiyyəti formaları
12. (rus mənbələri əsasında) 59
13. Sevdə Abdullayeva. Əmir Teymurun və Toxtamış xanın Azərbaycana yürüşləri və bu yürüşlərin nəticələri (“İranın Kembric Tarixi” əsasında) 61

SİYASİ ELMLƏR VƏ HÜQUQ

1. Əmir Əliyev, Pərvinə İsmayılova. Beynəlxalq və milli hüquqda mədəni hüquqların təsnifatı 68
2. Qyarib Allahverdiyev. Azadlıq və sosial normaların məzmun və funksiyalarının daxilən bir-birinə yaxınlığı 74
3. Шццщ Мяммядов. Ибн Щялдунун дювлятчилик тялими 80
4. Vüqar Rəhimzadə. Sosial media və ictimaiyyətlə əlaqələr: real vəziyyət və perspektiv inkişaf 86
5. Yusif Hüseynov. “Molla Nəsrəddin” və Azərbaycançılıq 93
6. Bağır Babayev. XX əsr (1900-1920) Azərbaycan demokratik fikrində xalqımızın milli kimlik problem 98
7. Gülarə Rəhimova, Aygün Əfəndiyeva. Riskin müdafiə funksiyasının mahiyyəti, modelləri və təzahür formaları 107
8. Kamran Vəlizadə. Sosial, siyasi hadisə kimi multikulturalizm və xarici siyasət 116
9. Vahidə Bayramova. Beynəlxalq arbitrajın anlayışı və hüquqi təbiəti 122
10. Eldəniz Həsənli. Məşğulluq probleminin həlli və dövlət tənzimlənməsi məsələləri 127

11.Könül Salmanova. Sağlam ailə – sağlam cəmiyyət	132
12.Vidadi Salmanov. İnsanın vətənpərvərlik hissi ən ali əxlaqi-mənəvi hissdir ..	137
13.Şəfəq Əliyeva. Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin məskunlaşma dinamikası	143

İQTİSAD ELMLƏRİ

14.Asif Şirəliyev. Qənaət üsulu mühüm məsələdir	146
15.Ağarza Rüstəmov. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı - dövlətin strateji hədəflərindəndir	150
16.Novruzəli Rəhimov. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan multikulturalizmi ..	155
17.Nuriyyə İbrahimova.Milli iqtisadi inkişaf strategiyası:Reallıqlar və nəticələr	161
18.Eyvaz Eyvazov. Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi məzmunu, təsnifləşdirilməsi və onun dövlət tənzimlənməsi mexanizminin tətbiqi xüsusiyyətləri	165
19.Hakan Güngörmez. Naxçıvanda duz ticarəti	170
20.Asəf Qəribov. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin liberallaşdırılması və iqtisadi artım	175
21.İsmayıl Bağirov. Vergi sisteminin investisiyalara və sosial iqtisadi inkişafa təsiri	180
22.Vüqar Abbasov. Müasir şəraitdə özəl sektorun inkişafının mövcud vəziyyəti	186
23.Mehriban İmanova. Sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinin təşkil edilməsində vençur maliyyələşməsinin rolu	192
24.Elnur Bağirov. Bank heyəti hazırlığı sahəsində xarici təcrübənin aktuallığı ..	196
25.Hüseyn Bağırsoylu. Sərbəst ticarət zonaları – iqtisadi inkişaf amili kimi	203
26.Natavan Orucova. İqtisadiyyatın inkişafında vergilərin və innovasiya siyasətinin rolu	208
27.Rima Mammadova. A case study(Misuse of organizational resources) on Ethical Dilemma	212
28.Həsən Abbasov. Ölkə iqtisadiyyatında sahəvi tənzimləmə anlayışı: mahiyyəti, formaları və vasitələri	218
29.Mehdi Bağirov. İstehsal və satış sisteminin regional aqrar bazarların tarazlı İnkişafına təsiri	223

**ƏMİR TEYMURUN VƏ TOXTAMIŞ XANIN
AZƏRBAYCANA YÜRÜŞLƏRİ VƏ BU YÜRÜŞLƏRİN
NƏTİCƏLƏRİ (“İRANIN KEMBRİC TARİXİ” ƏSASINDA)**

Açar sözlər: Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşü, Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək, Azərbaycan ərazisi, Azərbaycanın işğalı, Təbriz şəhəri, Avropa tarixçiləri, yerli mənbələr, “İranın Kembric Tarixi” çoxcildliyi

Key words: Amir Teymur’s march, join of Azerbaijan area , area of Azerbaijan, occupation of Azerbaijan, Tebriz city, historices of Europe, local sources, manybooks “Cambridge History of Iran”

Ключевые слова: нападение Эмир Теймура на Азербайджан, объединение азербайджанских земель, территория Азербайджана, оккупация Азербайджана, город Тебриз, историки Европы, местные источники, «Кембриджская История Ирана» МНОГОТОМНИК

XIV əsrin 80-90-ci illərində Azərbaycan özünün növbəti tarixi mərhələsini yaşadı. Bu dövrlər Türk dünyasının iki nəhənginin – Toxtamış xanın və Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşləri ilə müşayiət olunur. Onların hər ikisi bütün Şərqi dünyasını öz hakimiyyətləri altında birləşdirməyə çalışırdılar. Ən böyük mübarizə bu iki şəxsiyyət arasında getdi. Bu mübarizədə Azərbaycana sahib olmaq mühüm yer tuturdu. Mütəxəssislərin fikrincə, Çingiz xanın Nuh tufanını andıran yürüşlərindən təxminən, 150 il sonra yenə Şərqi ölkələrində ortaya çıxan Əmir Teymur 35 illik fəaliyyəti ilə Dəşti-Qıpçaq, indiki İran, İraq, Suriya, Azərbaycan və Anadolu üzərinə həyata keçirdiyi yürüşləri ilə Çingiz xanın moğollarının dəhşət və qorxusunu buralarda yaşayan insanlara yenidən hiss etdirdi. Lakin buna rəğmən bu böyük cahangirin və oğullarının tarixi istər ölkəmizdə və istərsə də Qərbdə Şərqi ölkələrinin tarixi ilə məşğul olanlar arasında Çingiz xan və oğullarının tarixinə göstərilən saygını nədənsə görməmişdir. Bütün Türk dünyası tarixində oynadığı önəmli rol və böyük hərbi qüdrətinə rəğmən, bu gün belə əlimizdə Əmir Teymur haqqında doğru dürüst bir monoqrafiya yoxdur. Bu həm də Qərb dünyasına aiddir. Qardaş Türkiyənin önəmli tarixçisi Aka İsmayıl bu mənada Qərb tarixçilərindən Hans Robert Roemer-in (Persienaufdem Wegindie Neuzeit-Iranische Geschichtevon 1350-1750, Beirut, 1989) və Beatrice Forbes Manz-in (The rise and rule of Tamerlane. Cambridge, 1989) əsərlərinin adını çəkir. Bu əsərlərdə birbaşa Əmir Teymur dövləti üzərində qurulmuşdur ki, bu çox yaxşı bir hal kimi qarşılınır (1, s.1-2.). “İranın Kembric tarixi” çoxcildliyində də həmin Roemer-in üç məqaləsi vardır ki, bu məqalələrdən ikisi Əmir Teymur dövlətinə həsr olunmuşdur. Məqalədən biri “Timurin İran”, digəri isə “The successors of Timur” adlanır. Bizim tədqiqatımız daha çox “Timurin İran” məqaləsi üzərində qurulduğundan daha çox ona fikir verməli olacağıq. Roemer-in bu araşdırmasında Əmir Teymur və onun dövlətinin

ortaya çıxması, yürüşləri haqqında ətraflı məlumatlar verilir. Lakin müəllif “avromərkəzçilik” xəttindən çıxış edərək Əmir Teymuru güclü şəxsiyyət kimi təqdim etsə də, onu dağıdıcı, amansız insan kimi vermişdir. Halbuki Əmir Teymur özünün şəxsi həyatında belə müsəlman qaydalarına ciddi əməl etmiş və islam qaydaları ilə fəth etdiyi əraziləri idarə etmişdir. Əmir Teymur Quran hafizi idi, din xadimlərinə, pirlərə, övliyalara, seyidlərə çox böyük hörmətlə yanaşırdı. Bu insan doğrudan da fateh idi. Məqsədi də bütün Türk dünyasını İslam bayrağı altında birləşdirmək idi. Amma zaman onun zamanı olmadı və baş verən siyasi proseslər onun arzularının gerçəkləşməsinə imkan vermədi. İki nəhəng şəxsiyyətin (Toxtamış xan və Əmir Teymur) toqquşması bütün Türk dünyasına baha oturdu. Onların dağılmasından sonra Qızıl Ordanın üzərində yüksələn Moskva dövləti sonradan əsl işğalçı bir dövlətə çevrilib, heç bir əxlaq qaydalarını gözləmədən Türk dünyası üçün ciddi bir düşmənə çevrildi. Əmir Teymur Ərəb Xilafətinin dağılmasından sonra bütün İslam dünyasında hegemonluğu daim öz əllərində saxlayan növbəti türk hökmdarlarından biri idi. Öz dövrünün bütün qüdrətli sərkərdələrinə qalib gələn Əmir Teymur Moskva knyazlığını əsarət altında saxlayan Toxtamışın və Avropanı lərzəyə salmış İldırım Bəyazidin hərbi qüvvələrini darmadağın etmişdi. Tək-tək sərkərdələrə qismət olan bir zəfər də çaldı. Bu zəfər Dehlinin alınması idi. Bu olduqca çətin səfər idi. Orta Asiyadan Hindistana uzanıb gedən dağ silsilələrindən, buzlaqlardan öz qoşunlarını kəmənd və kəndirlərlə salamat keçirib apara bilməmiş, heç kəsin ağına gəlməyən bir hərbi fəndlə fil döyüşündə qalib gəlmişdi. Əmir Teymur olduqca keçməkeçli həyat tərzini keçirmişdir. Onun həyat tərzinə toxunan məşhur macar tarixçisi German Vamberi yazır ki, “Teymurun tərəcəyi-halı qərribə sərgüzəştlərlə doludur. Amma onun bu çöl səyahəti və həyat vadisinin acılarını ilk dəfə olaraq tamamilə daddığı bir zaman xüsusiyyət təşkil edir. Bir zaman cəngavər bir qəhrəmanın son dərəcə

müsafirsevmez çöl içində, hər cür fəlakət və məhrumiyyətlər pəncəsində sərgərdən dolaşdığını göstərir. Əmir Teymur öz xatirənamələrində bu çöl səyahətlərini yanında vəfalı zövcəsi Olcayxatun və səhrada ona rast gələn Əmir Hüseyin ilə yeməkdən, içməkdən məhrum halda bir ay dönüb-dolaşdığını, bu əsnada türkmənlərə əsir düşdüyünü və nəhayət, sevgili zövcəsinin türkmənlər əlində, hər cür həşərat və qurdlar içində məhbus qaldığını son dərəcə müəssər bir dillə və saf qəlblə hekayə edir. Bu səyahət və sərgüzəştlər sonradan bütün Asiyanın yarısına hakim olan bir şəxs üçün ağır bir məktəb idi. Bu məktəb onun həyatında ən başlıca bir fəlakət və möhnət qalxanı (dəmirçi

ocağı) idi ki, Teymur (dəmir deməkdir) burada özünü qaynadıb, irəlində parlaq bir istiqbal üçün sönmək bilməz bir polada (çəliyə) döndərdi. Nəhayət, Teymur bəy öz rəfiqələri ilə əsarətdən xilas olub, gizləncə Keş qəsəbəsinə gəldi. Yanına rəfiqə olaraq uşqalıqda oyun yoldaşı olan adamlardan bir çox silah dostu topladı. Bunlarla əvvəlcə Seyhun boylarında at səyirdib, sonra Sistan tərəflərinə saldırdı. Orada oynaq və dönüklü bir taleyi hərbi ilə hərəkət edib, gah bəluclılardan (bəluclu xalqından) bəzi istehkam nöqtələrini zəbt edir və gah özü məğlub olub dönürdü. Nəhayət, belə davamsız və ağır bir zaman içində uzanıb gedən müharibələrin fəvqündə mühüm bir məğlubiyyətə düşər

oldu və nəticədə ciddi şəkildə yaralandı ki, bu yara onun bütün ömrü boyu axsaq qalmasına səbəb olmuş və bu üzdən o türklər içində “axsaq Teymur”, “farslar arasında “Teymurləng” (Avropada bundan təhriflə “Tamerlan”) adı ilə məşhurlaşmışdı” (16, s.5-6, 15-16.). Onun qüdrətini, ədalətini və siyasətini izləmək üçün “Əmir Teymurun vəsiyyətlərini” oxumaq kifayətdir (5, 3-112.).

Beləliklə də, 1370-ci ildə Orta Asiyada Teymurun qüdrətli imperiyası meydana gəldi və Teymur öz işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə başladı (8, s.358.). Elə bu zamandan başlayaraq İran əraziləri Teymur və Toxtamışın duelingində əhəmiyyətli yer tutmağa başladı (15, p.42.). İlk zamanlarda onunla üz-üzə Sultan Əhməd gəldi. Əmir Teymur kimi ciddi rəqib ilə mübarizə fasilələrlə XV əsrin əvvəllərinə qədər davam etdi. O zaman siyasi vəziyyət çox ağır idi. İlk

mənbələrdə Əmir Teymurun yürüşü ərəfəsindəki vəziyyətlə bağlı qeyd olunur ki, İran ərazilərində həmin dövrdə ölkənin hər tərəfinə fərman verə biləcək bir şəxs yox idi (14, s.178), iki adam tapmaq mümkün deyildi ki, eyni fikirli olsun, heç kəsə inam qalmamışdı (9, s.325.). Beləliklə də, XIV əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycandakı siyasi sabitsizlik Əmir Teymurun və Toxtamışın hücumlarına şərait yaratdı. Qızıl Orda xanı Toxtamış 1385-ci ilin sonunda, qış vaxtı 90-100 minlik ordunu Təbrizə göndərərək Azərbaycana tutmağa cəhd göstərdi (14, s.178; 17, s.4-5.). Bu zamandan başlayaraq Azərbaycan əraziləri Toxtamış xan və Əmir Teymur ziddiyyətlərinin tapdağına çevrildi. Onların yürüşü istər Avropa, istərsə də SSRİ tarixşünaslığında işğalçı yürüş kimi təqdim edilmişdir. Əslində, onlar və onlara qədər bütün Türk hökmdarları bütün Şərqi ərazilərini birləşdirib özlərindən əvvəlki imperiyaları təkrarlamaq istəyirdilər. Vaxtilə Xarəzmşahlar da Səlcuqlar imperiyasının coğrafiyasını dirçəltmək niyyətində idilər. Lakin Çingiz imperiyasına qarşı apardıqları laqeyd siyasət onların tarix səhnəsindən silinməsinə səbəb oldu. Bunların içərisində Əmir Teymur xüsusilə fərqlənirdi. Əmir Teymur Türk-müsəlman dünyasını vahid bir ərazidə birləşdirmək məqsədi güdürdü. Bu istək onda ilk günlərdən yaranmışdı. Əmir Teymurun həyatının ilk illərinə aid elə bir ciddi bilgilərimiz yoxdur. O, şaban 736 (9 aprel 1336) çərşənbə axşamı Oniki Heyvanlı Türk Təqviminə görə Siçan ilində Keş (Şehr-i SebzYaşıl Şəhər) yaxınlığındakı Hoca İlqar kəndində doğulmuşdur, atasının adı Turagay, anasının adı TəkinaXatun

idi. 1360-cı ilə qədər həyatına dair heç bir şey söylənməməkdir. Əmir Teymur haqqında məlumat verən o zamanın yazarları bildirirlər ki, onun haqqında gizlinlərin əsas səbəblərindən biri də Əmirin özü haqqında bəzi məlumatların yazılmasını qadağan etməsidir. Əmir Teymurun həyat və fəaliyyətlərinə dair zəfərnəmələrdə onun ilk dövrlərindən söhbət açılmamasına bu cür münasibəti görkəmli şərqşünas Bartold şübhə ilə qarşılayır. Bu mənada o. ərəb tarixçisi İbn Ərəbşahın təsiri altına düşür. Onların fikrincə, Əmir Teymurla bağlı o zamanın baş verən proseslərində xatırlamalar

yoxdur. Onun atasının Mavərrənnəhr və Moğolustandakı bir çox nüfuzlu bəylər ilə münasibəti olmasına baxmayaraq, Qazagan dövrü olayları arasında nə Teymurun atasının, nə də Teymurun adlarının anılmadığını ifadə edir. Biz hesab edirik ki, bu məsələni də Əmir Teymur şəxsiyyətini öyrənməklə həll etmək olar. Əmir Teymur məhəlli Türk qovğalarının zəfərnəmələrə düşməsini

istəməmişdir. Onun üçün bu ciddi məsələ deyildir. Adından göründüyü kimi, zəfərnəmələr olduqca qiymətli yadigarlardır. Bu yadigarlar gələcək nəsillərə hesablanmışdı. O, bütün çıxışlarında təkrar edirdi ki, gələcək nəsillər bizim əsl qiymətimizi verəcəkdir. Bu qiymət zəfərnəmələr vasitəsilə verilə bilirdi (1, s.6-7.). Əmir Teymurun soyu ölümündən sonra Uluğ bəy tərəfindən dədəsinin

məzarı üzərində tikilən baş daşında qeyd edilmişdir. Bu məsələyə geniş toxunan qardaş Türkiyənin görkəmli tədqiqatçısı Aka İsmayıl yazır ki, Çingiz xan ilə Əmir Teymurun soyu birləşməktədir. Amma onu da yazır ki, bəzi Moğol və Orta Asiya türk tarixi ilə məşğul olan şərq bilginləri Əmir Teymurun soyunu aşağılayaraq göstərirlər ki, onun Çingiz xan soyundan gəlməsini yəqin ki, Əmir Teymur özü və ya oğlanları məqsədli şəkildə söyləmişlər. İsmayıl Aka daha sonra bildirir ki, Bartold da bu fikirdədir və qeyd edir ki, Əmir Teymur özünü əsilzadə olaraq tanımaq üçün Çingiz xan soyundan gəldiyini ortaya atmış və saxta bir soy şəcərəsi düzəltmişdir. İsmayıl Aka tədqiqatlarını daha da dərinləşdirərək əlavə edir ki, Əmir Teymurun ilk xanımlarının mənşəyi əsilzadələrə söykənir. Bundan əlavə onun bacıları da əsilzadələrlə evli olmuşlar. Bu onu göstərir ki, Əmir Teymur əsilzadə nəslindən olmuşdur. Çünki əsilzadə nəslindən olmasaydı, əsilzadə ailəsindən qız ala bilməzdi. O zamanın qaydaları belə idi (1, s.6-7.). Teymurun atası Turağay, mütəvazi və dindar bir kimsə olaraq vaxtının çoxunu din adamları ilə söhbətdə keçirir, siyasi işlərlə

maraqlanmır, bu cür işləri öz əqrabası olan Əmir Hacının öhdəsinə buraxmışdı. Bununla bərabər Turağay sadəcə Barlaslar arasında deyil, hətta bütün Cağatay ulusunda etibarlı bir bəy idi. Cağatay ulusunda bəylik Teymurdan öncə Barlaslar və Cəlayirlilərin əlindən çıxaraq o qədər də etibara sahib olmayan Qaraunasların əlinə keçmişdi. Dolayısı ilə Turağay və Barlaslar siyasi etibarlarını itirmişdilər. Qaraunaslardan olan Əmir Qazagan və Hüseynin zamanında Barlaslardan Teymur kimi fəal və işbilən bir kimsənin çıxması qəbiləyə əski etibarını qaytarmış və hakimiyyət ələ keçirilmişdir. Maraqlıdır ki, Teymurun 1360 ilə 1370-ci illər arasındakı siyasi fəaliyyətləri kimi, din adamları ilə olan münasibətlərinə dair də elə bir məlumata rast gəlinmir. Teymur bu on il içində zaman-zaman Cağataylar ilə Moğollar arasındakı mücadilələrə qatılır, müəyyən vaxtlarda gah bu, gah da o tərəfə keçir, öz ətrafında özünə etibar edən sadıq adamları toplayır və bunların əksəriyyətini özəlliklə öz boyu olan Barlas boyundan seçirdi (1, s.7-8.; 15, p.43-46.). Bu qısa açıqlama ilə Əmir Teymurun elmə o qədər də məlum olmayan dövrlərinə bir

aydınlıq gətirmək istədik. Bəlli olur ki, dövrün siyasi proseslərini ustalıqla qiymətləndirən Əmir Teymur siyasi proseslərdən qalib çıxdı və nəticədə 1370-ci ildə Orta Asiyada qüdrətli bir Türk imperiyası siyasi səhnəyə qədəm qoydu.

Azərbaycanın orta əsrlər üzrə görkəmli tədqiqatçılarından olan Ə.Ə.Əlizadə göstərir ki, cəlairli Sultan Əhmədinin hökmranlıq dövrü XIV əsrin ən ağır və çətin dövrlərindən, ölkənin daxili və xarici həyatında çoxlu mühüm və nəhəng hadisələrlə dolu olan zamanlardan biri olmuşdur (2, c.371-372.). Azərbaycanın malik olduğu coğrafi və strateji mövqe, ölkənin təbii şəraiti, zənginlikləri və

eyni zamanda mövcud daxili durum Qızıl Orda xanı Toxtamış (1367-1395) bu ölkəni ələ keçirməyə şirnikləndirirdi. 90-100 minlik olan Toxtamışın qoşunu Təbrizə yürüş etdi. Təbrizlilər müqavimət göstərməyi qərarlaşdırdılar. Şəhərin küçə və məhəllələrini səngərlərə çevirdilər. 8 gün Təbrizin ətrafında dövrə vuran Toxtamışın qoşunları Təbrizə girməyə yol tapa bilmədilər, çünki

müqavimət güclü idi. Buna görə də Toxtamış danışıqlar yolunu seçdi və müəyyən xərc almaq müqabilində geri dönmək fikrinə düşdü. Təbrizlilər onun hiyləsinə inanıb silahı yerə qoydular və Toxtamış şəhəri tutdu. Onlar müqavimət göstərmək üçün qüvvələrini səfərbər edə bilmədilər. Bunun müqabilində Toxtamışın qoşunları şəhərdə qarətə başladılar. Əhalini qırdılar, dəhşətli bir vəziyyət yarandı. Moğollar Azərbaycanın digər şəhərləri-Marağa, Mərənd və Naxçıvanı da dağıdıb özləri ilə 200.000 əsir götürüb Azərbaycanı tərk etdilər (17, s.4-5.; 6, s.10-11.; 7, p.88.). Sonda Təbriz şəhəri zənginlərin fəaliyyəti nəticəsində moğolların qarətçiliyindən qurtula bildi. Toxtamışın Azərbaycan yürüşü nəticəsində Azərbaycan xaraba vəziyyətinə düşdü. Cəlairli əmirlər arasında baş verən ciddi qovğalar birliyin alınmasına mane oldu. Sultan Əhməd isə Bağdada çəkildi, bir sıra əmirləri isə Əlincə qalasına sığındı. Bəziləri Təbrizi tərk etməyib orada qaldılar. Ölkənin belə bir ağır vəziyyətində Əmir Teymurun qoşunları Azərbaycana daxil oldu. "İranda Kembrictarixi"nin altıncı cildində göstərilir ki, Əmir Teymurun səfəri indiki İranda şəraiti kökündən dəyişdi. Baş verən dəyişikliklər siyasi məsələlər və ya dövlət quruculuğu ilə məhdudlaşmırdı, eyni zamanda İranın etnik tərkibinə, iqtisadi və sosial vəziyyətinə və onun mədəni inkişafına əhəmiyyətli təsir etdi. Elxani Əbu Səidin ölümündən sonrakı onillikdə İran dövləti ayrı-ayrı hissələrə parçalanmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdi və milli hakimiyyət dağılma ərəfəsində idi. Qızıl Orda istisna olmaqla (Qızıl Ordanın uzaqda yerləşməsi nəzərdə tutulur) bu proses qonşu dövlətlərin iştahasının artmasına səbəb ola bilərdi. Düzü, onlar o zaman hərbi cəhətdən zəif idilər. Amma yaranan vəziyyət onlardan hər birini yüksəldə bilərdi. Məsələn, Osmanlı imperiyası özünün ilk dövrlərində Anadolu bəyliklərindən biri idi və Qaraqoyunlu kimi başqa digər Türkmən qəbilələrindən daha az qorxulu idi. Onlar hələ siyasi status əldə etmək uğrunda mübarizə aparırdılar. O dövrdə Misirdən İrana doğru hər hansı bir irəliləmə haqqında heç bir bilgi yoxdur. Uzaq məsafə və coğrafi maneələr bunu mürəkkəbləşdirirdi. Buna görə də Məmluksultanları işğalçılıq planları barədə düşünmürdülər (15, p.42.). Əmir Teymurun rəhbərliyi altında qoşun hissələri Sultaniyyəni ələ keçirib Təbrizə doğru irəlilədi və ora daxil oldu. Cəlaisultanı Əhməd Bağdaddan Əmir Teymura qarşı qoşun göndərdi və bu qoşun məğlub oldu. Lakin bir müddətdən sonra sultan Əhməd Təbrizə yenidən yürüş etdi və oranı tuta bildi. Amma möhkəmlənə bilmədi. Çünki eşitdi ki, əmir Teymur artıq Ucana çatıb. Buna görə də geri qayıtdı. O, Naxçıvandakı əmirlərinin yanına gəldi. Oradan da Vəstan-Van yolu ilə keçib Bağdada qayıtdı. Əmir Teymur isə Ucandan keçərək Həşturd yolu ilə Təbrizə daxil oldu və Şənbi Qazanda məskən saldı (17, s.51.;15, p.58.). Təbriz əhalisindən xərac toplandı, Azərbaycandan tanınmış sənətkarlar, o cümlədən mədəniyyət nümayəndələri Səmərqəndə göndərildilər. Əmir Teymur payızda buradan Naxçıvana üz tutdu. Bu zaman Şeyx Həsənin ətrafına toplaşan xalq kütlələri ciddi mübarizəyə qalxdı.

Müqavimət o dərəcədə güclü idi ki, Teymurun qoşunları güclə onların öhdəsindən gəldi. Nəticədə Naxçıvanın Gərnə və Sürməli adlı istehkamları dağıldı. Şeyx Həsən isə əsir götürüldü və Teymurun hüzuruna aparıldı. Əlincə qalası isə Əmir Teymurun qoşunları tərəfindən mühasirəyə alındı (10, s. 165.). Əmir Teymur 1387-ci ildə bir daha Əlincə qalasına hücum etdi. Bu zaman qalanın mühafizəsinə başçılıq edən Əmir Altun Teymurun həmlələrinin dəf edə bildi. Bundan daha da qəzəblənən Əmir Teymur qalaya hücumu daha da genişləndirdi, özü isə Naxçıvana doğru çəkildi,

eyni zamanda qaraqoyunlu Qara Məhəmmədə qarşı qoşun hissələri göndərdi. Bir müddət sonra isə Teymur Səmərqəndə qayıtmalı oldu. Gedərkən Miranşahı zəbt olunmuş ərazilərin hakimi təyin etdi. Beləliklə də, Əlincə qalası istisna olunmaqla, bütün Azərbaycanı fəth edən Teymur oğlu Miranşahı

Dərbənddən Bağdada, Həmədandan, Ruma qədər olan böyük bir əraziyə rəhbər təyin etdi. Özü isə Səmərqəndə gedib Hindistan səfərinə hazırlaşmağa başladı. Əmir Teymurun Hindistan səfəri dövründə Azərbaycanda, eləcə də Cənubi Qafqazın bir çox yerlərində müstəqillik uğrunda mübarizə başlandı. Yerli hakimlər teymurilərə itaət etməkdən boyun qaçırdılar. Bu zaman Əlincə qalasının müdafiəçilərinə köməyə gələn Şəki və Gürcü hakimləri teymurilərə qarşı onlara kömək etdilər və hətta bir çox hallarda qələbələr də əldə etdilər. Bu dövrlərdə Azərbaycana hakim olan Miranşah elə bir siyasət həyata keçirirdi ki, yerli hakimlər və xalq kütlələrinin ciddi narazılığına səbəb olurdu.

Bütün bu məlumatlar, o cümlədən Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr Əmir Teymura çatdırıldı. Əmir Teymur hiss edirdi ki, Miranşah vəziyyəti nizamlamaqda acizdir. Ona görə də Hindistan səfərindən qayıtdıqdan sonra (1399-cu ilin sentyabr ayında) Azərbaycana yenidən yürüş etdi. Bu yürüş tarixə “Yeddiillik müharibə” kimi düşmüşdür. Azərbaycana gələn Teymur Qarabağdan keçərək gürcülərin yaşadığı ərazilərə getdi və Kür çayının sahillərində çadırlarını qurdu. Burada məskən saldıqdan sonra Cənubi Qafqazın bir sıra vilayət hakimləri hüzuruna gəlib itaət edəcəklərini bəyan etdilər. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, həmin hakimlərlə Teymur arasındakı münasibətlərin yaxşılaşdırılmasında Şirvanşah İbrahimin böyük əməyi var idi. Məhz onun vasitəçiliyi ilə Seydi Əli öldüyü üçün Şəki vilayətinə hakimlik edən oğlu Seyid Əhməd, həmçinin gürcü çarı Georgi Teymurun yanına gedib ona itaət etdiklərini bildirdilər. Teymurun bu dəfəki yürüşü zamanı uzun müddət mühasirədə qalan Əlincə qalası da süqut etdi. Qalanın süqutunda onun içərisində olan hakimlər arasında baş verən ziddiyyətlər əsas rol oynadı. Bir müddət sonra Səmərqəndə qayıdan Əmir Teymur 1405-ci ildə vəfat etdi (17, s.6-7; 15, p.74-82; 3, s.50-51.). Sonda bir daha bildirək ki, bir çox tarixi əsərlərdə, o cümlədən “İranda Kəmbriç Tarixi”

çoxcildliyinin altıncı cildində və Sovet dövrü tarixşünaslığında Teymuru daha çox dağıdıcı kimi təqdim edirlər. Məsələn, Sovet dövrü Teymurla bağlı tədqiqat əsərlərində qeyd olunur ki, Teymur Qəbələdə olarkən şəhərə böyük ziyan dəydi və bundan sonra şəhər dirçələ bilmədi. Bu məsələni, ümumilikdə Teymurun yürüşlərini araşdıran dəyərli Azərbaycan alimi Vaqif Pirişev yazır ki, “dövrün ilk mənbələri bu fikri təsdiq etmirlər. Əksinə, bədii əsərlərdə, xüsusilə Bədr Şirvaninin Qəbələyə həsr etdiyi şerdə şəhərin XV əsrin I yarısında mövcud olduğu göstərilir. Odur ki, Qəbələnin Teymurun

həmlələrində dağılmadığını və sonralar da mövcud olduğunu qəbul etmək elmi hesab olunmalıdır” (10, s. 166; 12, s.48-53.). Daha sonra Vaqif Piriyev davam edərək yazır ki, “Teymur Azərbaycanı fəth edərkən ciddi müqavimətə, xəyanətə rast gəlmədiyi, təhqir olunmadığı üçün kütləvi qırğınlar törətməmiş, şəhərləri dağıdıb yerlə yeksan etməmişdir. Əksinə, ölkədə bir sıra bərpa işləri aparmışdır. Dərbəndin qala divarları təmir edilərək Şirvanın Toxtamış tərəfindən işğalına qarşı səd çəkilmiş, Beyləqanda abadlıq işləri görülmüşdür. Teymurun dövründə əhali əvvəlki dövrünə nisbətən sakit həyat təzi keçirmişdir (10, s. 166; 4, s.272-281; 13, s.52-57.). Təbii ki, istisnalar da mövcuddur. Yəni, bəzi hallarda situasiya dəyişmişdir. Məsələn, Əlincə qalası uzun müddət Teymura tabe olmamışdır. Eini zamanda, Şəki hakimləri də öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq üçün ciddi mübarizə aparmışlar. Əmir Teymur qarşısına böyük bir məqsəd qoymuşdu. O, Türk-Müsəlman dünyasının bir coğrafiyada olmasını istəyirdi. Bu məsələnin bəzi detallarına “İranda Kembric Tarixi”nin altıncı cildində də rast gəlmək mümkündür. Orada göstərilir ki, 1384-cü ildə Əmir Teymurun Sultaniyyə üzərinə yürüşü onun Şərqi İranda istilalarının nəticələrini aşkarladı. Yəni, o, burada özünün Cağatay imperiyasını qurmaq istəyirdi. O, bütün İran ərazilərini vahid bir dövlətdə birləşdirmək məqsədini güdüdü. Əmir Teymurun Toxtamışla və

Qıpçaq şahzadələri ilə vuruşmalarında da əsas məqsəd birləşdirmək məsələsi idi (15, p.57.). Bəllidir ki, Azərbaycan ərazilərinin birləşdirilməsi həm də dünya iqtisadi sistemə nəzarət mexanizmini ələ keçirmək demək idi. Çünki beynəlxalq əhəmiyyətli ticarət marşrutları Azərbaycan ərazilərindən keçirdi. Elə buna görə də belə bir sual ortaya çıxır: nəyə görə böyük ərazilərə sahib olan Qızıl Orda xanları Azərbaycanı fəth etməyə bu qədər əhəmiyyət verirdilər? Biz bu suala ilkin mənbələrdə cavab tapa bilmirik. Amma tarixi araşdırmalar göstərir ki, bunun sadə bir cavabı vardır: Azərbaycan əraziləri Qərb və Şərq ticarət marşrutlarının həyata keçirdiyi başlıca mərkəz idi. O zamanlar Təbriz şəhəri karvan ticarətinin toplandığı ən böyük məntəqə idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məntəqə XIV əsrin sonlarında feodal ara müharibələrinin və xarici hücumların meydanına çevrilmişdi. Təbrizin ələ keçirilməsi bütün Azərbaycanı zəbt etmək üçün əsas olduğundan şəhər uğrunda mübarizə ciddi xarakter alırdı. Mənbələrdən bəlli olur ki, təkcə 1387-1392-ci illərdə Təbrizə 17 dəfə hücum edilmiş və 14 hücumun nəticəsində şəhər əldən-ələ keçmişdi. 1392-ci ildə isə bu ərazilərə yürüş edən Əmir Teymur qoşunları tərəfindən tutulmuşdu (11, s.58-67.). Göründüyü kimi, Azərbaycana sahib olmaq həm də dünyaya nəzarəti əldə saxlamaq idi. Buna görə də Azərbaycana olan hücumların ardı-arası kəsilmirdi. Bu o zaman idi ki, hələ okean ticarəti mövcud deyildi. Quru ticarəti isə Azərbaycansız mümkün deyildi. Azərbaycan bu baxımdan üzüyün qaşığı idi. Bu qaşığı sahib olmaq böyük sərvətlərə sahib olmaq demək idi.

Nəticə: Məqalədə Əmir Teymur və Toxtamış xanın Azərbaycana yürüşlərindən söhbət açılır. Göstərilir ki, bu məsələ “İranda Kembric Tarixi” çoxcildliyinin altıncı cildində əksini tapmışdır. Həmin çoxcildlikdə Əmir Teymur və Toxtamış xanın Azərbaycana yürüşlərindən geniş danışılmış və Əmir Teymur dağıdıcı insan kimi təqdim edilmişdir. Biz bu məsələni araşdırarkən əlavə ədəbiyyatlara da müraciət edərək obyektivliyi gözləməyə çalışdıq. Araşdırmalardan bəlli oldu ki, heç də belə deyildir. Əslində, Əmir

Teymurun Azərbaycana yürüşləri zamanı dağıntıların səviyyəsi o dərəcədə də olmamışdır. Şəhərlər toqquşmalar zamanı əziyyət çəksələr də, sonradan bərpa edilmişdir. Azərbaycanda uzun müddət sakitlik hökm sürmüşdür. Əmir Teymur isə bütün Türk-Müsəlman dünyasını bir coğrafiyada birləşdirməyə çalışırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Aka İsmayıl. Timur ve devleti. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014, 240 s
2. Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, Кавказ, 2012
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Məsul redaktor: Oqtay Əfəndiyev. Bakı, Elm, 2007
4. Ахмедов Г.М. « О Тимуровской стене» города Байлакана. – Советская археология, 1964, №1, с.272-281
5. Əmir Teymurun vəsiyyətləri. Özbəkçədən çevirəni Məti Osmanoglu. Bakı, Azər nəşr, 1991, 112 s
6. Фома Мецопский. История Тимур-ланка. Баку: 1957, 102 с., с.10-11.;
7. Howorth H. History of the Mongols, Part III. The Mongols of Persia. London: 1888, 776 p.
8. История стран зарубежной Азии в средние века. М., 1970, с.377
9. Müntəxəb ət-təvarix-e Müini, mənsub be Moineddin Nətənzi və məruf be “Anonim İskəndər”, betəshiy Jan Oben, Tehran 1336, xorşidi. 492 s
10. PiriyeV V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, Nurlan, 2003, 458 s. 165
11. PiriyeV V.Z. Teymurun və Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri və işğalçılara qarşı mübarizə (1385-1401-ci illər). – Azərb. SSR EA Xəbərləri, TFHS, 1983, №1, s.58-67
12. Rəhimov Ə.H. Bədr Şirvaninin Qəbələyə həsr etdiyi şeir. Azərb. SSR EAX, TFHS, 1973, №2, s.48-53
13. Rəhimov Ə. Azərbaycanda teymuri – hürufi münasibətləri haqqında bəzi qeydlər. I və II məqalə. – Azərb. SSR EAX, TFHS, 1986, №2, s.69-74; 1986, №3, s.52-57
14. Şərəfəddin Əli Yəzdi. Zəfərnəmə, təhiyyə və tənzim əz Esameddin Urunbayev, Taşkənd, sale 1972, 494 s.(farsca)
15. The Cambridge history of Iran. In eight volumes. Volume 6. The Timurid and Safavid periods. edited by Peter Jackson. Cambridge University press, 1986
16. Vamberi German. Əmir Teymur (Məşhur macar professorunun əsəri). Bakı, Azərbaycan Kitab Palatası, 1991, 84 s
17. Zeynəddin Bin Həmdullah Qəzvini. Zeyl-e tarix-e qozide. (“Seçilmiş tarixə” əlavə). Fars dilindən tərcümə, müqəddimə, qeydlər və göstəricilər M.D.Kazımov və V.Z.PiriyeVindir. Bakı, Elm, 1990, 212 s

ABSTRACT

At the article is talked about Amir Teymur's and Tokhtamish's marches to Azerbaijan. It is said that this taskes represented in VI volume in the Cambridge History of Iran. In the that many volumes is widely talked Amir Teymur's and Tokhtamish's marches to Azerbaijan also Amir Teymur has presented as ruinous man. When we investigate this question we appealed to others cientificlite ratures because we want to save objectivity. From the investigations are known that is not that as saying. Really, destructions were not high degree when Amir Teymur's marches to Azerbaijan. Although cities hardshipped while the conflicts then restored. Silence continued for a long time in Azerbaijan. Amir Teymur worked hardly to join all world of Turk-Mussulman in the same geography.